

Termeni comuni români și bulgari în texte bizantine și postbizantine

Ideea textului de față a pornit de la pamfletul pe care Ioan Katrares, un mărunț autor bizantin din secolul al XIV-lea, îl îndrepta împotriva unui concetățean al său – monahul Neofit, încă din titlul poeziei caracterizat în mod ironic drept „prea filosof între filosofi și prea iscusit în ale retoricii” – care cutezase a se împărtăși din cultura bizantină și chiar a se erija într-un exponent al acesteia, redactând niște cugetări împotriva latinilor, tocmai cu scopul de a-și legitima cât mai bine calitatea de bizantin. Îl demascau însă greselile de exprimare și nenumăratele cuvinte „barbare” întâlnite în textul său. Căci „nici pe Pindar nu l-a citit, nici cu Homer n-a stat de vorbă” acest personaj pe care Katrares îl considera, în batjocură, „culmea elocinței”. Doar „Bucolicele” lui Theocrit îi veniseră de minune, căci știa să cânte din fluiet, să se înțeleagă cu oile și să mulgă bine caprele. Cel luat în derâdere era de fapt un cioban (*baskos*), purtând numele de Momcilă înainte de a se călugări. Pamfletul aduce precizări importante în privința originii personajului luat în derâdere. Căci „după neam el este vlah, după înfățișare albanez, iar după alcătuirea trupului, bulgararvanitovlah”; pentru mai multă exactitate, se spune că părinții-i erau vlahioți de neam albanez, amestecați cu vlahi: ca să nu fie nici o îndoială în această privință, acești părinți, care dăduseră naștere unei asemenea „arătări mixobarbare”, se numeau Stana și Frățilă.

Pentru numele Frățilă, se poate invoca varianta *torna*, *torna frater*, precum și sufixul „-ilă” din antroponime ca *Pudilă*, *Budilă* ori *Bădilă*, cum este documentat numele unui vlah din „Alexiada” Annei Comnena, ori ca *Mihăilă* și *Petrilă* din alte surse bizantine care relatează răscoala condusă de Constantin Bodin (1072-1073).

Importanța pamfletului la care ne referim aici a fost sesizată atât în istoriografia română, începând cu George Murnu, cât și în cea bulgară. Ivan Dujčev încercând chiar să identifice, din exemplele oferite în același text, atât cuvinte bulgare, cât și românești¹. Multe din aceste forme rămân încă obscure, greu de lămurit. Nu avem nici pretenția, nici pregătirea lingvistică pentru a propune soluții acestei spinuoase chestiuni. Incontestabilă rămâne însă constatarea că unele cuvinte sunt bulgare (*chlaba* pentru pâine, *koveta* pentru vită), altele, ca „barba” (*barba*), sunt românești. În privința lui *Sfeti Dimitri*, întâlnit de asemenea în text, este vorba de sintagma mediobulgară care s-a impus și în limba română, în perioada slavonismului cultural tinzând chiar să-l înlocuiască pe mai vechiul „Sâmedru”, forma străromână contrasă din Sân Dumitru, derivat din latinul „Sanctus Demetrius”.

Sintagma *Sfeti Dimitrie*, adică „Sfinte Dumitre”, reprezentând invocarea sfântului, evident în vocativ, de către oastea vlaho-bulgară a lui Ionița-Kaloian, întrucât

se aduce precizarea că era rostită „în acea limbă barbară“ (*ten barbaron ekeinen phonen*), apare și într-un izvor hagiografic, cum ne putem da seama destul de ușor, un Cuvânt de laudă la adresa noilor minuni săvârșite de Sf. Dumitru și după anul 1200², mai precis în 1207, când țarul Kaloian și-a găsit moartea la asediul Thessalonicalui, episod în care propaganda bizantină a văzut pedeapsa binemeritată pe care Sf. Dumitru a abătut-o asupra marelui vrăjmaș al lumii bizantine care-și luase numele de „Rhomaioktonul“.

Întâlnim chiar o propoziție întregă a limbii bulgare într-un izvor hagiografic de la sfârșitul perioadei bizantine: este vorba de Viața Sfântului Ioan Kukuzel, a căruia mamă, de origine bulgară și pentru cinstirea căreia Kukuzel a compus mai târziu o melodie sub forma unui polieleu, regreta absența fiului ei de acasă prin învoiața „moe dete milo Ioanne, gde mi si?“, adică „dragul meu copil, unde ești?“³.

*

Este deosebit de interesant și de important faptul că unii termeni, pe care sursele grecești îi menționează ca existând într-una din cele două limbi – română sau bulgară – se întâlnesc astăzi în ambele limbi. Este cazul cuvintelor *bogat*, *cergă* și *coșniță*. În veacul al XI-lea, Kekaumenos scria: „Căci bogatul (*plousios*, în textul grecesc) este Dumnezeu pentru cel sărac prin aceea că-i acordă binefaceri. De aceea și bulgarii îl numesc pe cel avut «bogat», ceea ce vrea să spună asemănător cu Dumnezeu“⁴. Mai amintim că și în textul lui Kekaumenos, ca și în alte surse medievale, împreună cu bulgarii apar și vlahii.

Termenul „*cergă*“ este atestat la vlahii balcanici în veacul al XIII-lea, de către canonistul Demetrios Chomatianos, care ne informează cu privire la o „pătură de lână numită în grai barbar *cergă*“⁵.

În anul 1997, cu prilejul scurtei vizite de care am avut parte la Sofia, am reușit să văd câteva manuscrise grecești aflate la Centrul „Ivan Dujčev“ al Academiei Bulgare de Științe. Între acestea, o atenție deosebită merită manuscrisul nr. 95, conținând o istorie a mănăstirii Kosinitza, situată în apropierea orașului Philippoi din Macedonia Orientală. Despre legăturile Țărilor Române cu această mănăstire în perioada stăpânirii otomane se știu foarte puține lucruri până acum, dar fondul de manuscrise la care ne referim aici aduce o serie de date noi în această privință. Personal, am văzut Pomelnicul mănăstirii, în care apar o serie de voievozi români din veacul al XVI-lea, precum Neagoe Basarab cu toată familia sa, Vlad Vintilă, apoi Matei Basarab și Vasile Lupu din veacul al XVII-lea, precum și o mulțime de dregători sau negustori, inclusiv din orașele București și Suceava.

Cunoscută pentru o icoană a Maicii Domnului Nefăcută de Mână de Om (*Acheiropoietos*), mai aflăm din textul manuscrisului 95, la care revenim, că în anul 1610 mănăstirea a fost vizitată de mitropolitul Matei al Mirelor, în calitate de exarh patriarhal, care a și compus cu acest prilej un *kanon parakletikos*. Neglijat de către istoriografia noastră, faptul a fost cunoscut totuși de către Demosthene Russo, după surse publicate de către Manuel Gedeon în „Ekklesiastike Aletheia“ și A. Papadopoulos-Kerameus în suplimentul vol. 17 al Asociației Filologice Grecești din Constantinopol, în anul 1886, pe care n-am reușit însă să le confrunt cu datele din acest manuscris.

Matei din Pogoniana Epirului sosise în Țara Românească și ajunsese egumen la Dealu înainte de a fi numit mitropolitul Mirelor, în 1605, iar la 24 ianuarie 1610

este atestat la mănăstirea Dealu, pentru ca ulterior, tot în același an, Demosthene Russo să-i menționeze prezența la mănăstirea *Kosnitztza* sau *Eikosiphoinissa*⁶, după cei doi autori greci, date pe care le aflăm și din manuscrisul la care ne referim. După Papadopulos-Kerameus, Russo mai înregistrează între scrierile lui Matei și un *Kanon eis ten acheiropoieton eikona tes aeiparthenou Marias*, redactat din îndemnul lui Averkios, ieromonah și protosinghel al Mitropoliei de Adrianopol⁷, detaliu inexistent în manuscrisul de la Sofia, care ne permite să precizăm că e vorba tocmai de acel *Kanon parakletikos* compus în cinstea icoanei Maicii Domnului aflate în mănăstirea Kosnitztza. Textul are mai multe ediții grecești, în conformitate cu „Bibliografia acoluthiilor grecești” a lui Louis Petit⁸.

După această digresiune, e cazul să revenim la subiectul nostru: manuscrisul de la Sofia se ocupă și cu diversele explicații date numelui mănăstirii Kosnitztza, unii crezând că acest nume derivă de la „coș” (*kalathi*), „care în limba bulgară se cheamă coșniță (*kalathi, hopou eis boulgariken glossan legetai kosnitztza*)⁹, vrând să se spună prin aceasta că vechii părinți (sau monahi) ai mănăstirii agățau cu acest coș pâinea pentru acei refugiați care veneau din afară, în vreme de teamă de oameni răi”. Textul combate această derivație, considerând-o prozaică pentru un sfânt lăcaș, întrucât marile mănăstiri nu-și iau numele „de la lucruri atât de neînsemnate” (*apo paramikra pragmata*), argumentând că numele Eikosiphoinissa vine de la chipul Maicii Domnului din icoana despre care a mai fost vorba, de un roșu purpuriu care împrăștie raze în toate părțile (*thelei na eipe monasterion tes en eikonī phoinisses, egoun epano eis ten eikona kamnei kokkina chromata, kai hosan photia lampeī he acheiropoietos morphe tes Theotokou*)¹⁰.

Termenul „coșniță” există și în limba română, iar dicționarele explicative îl dau ca provenind din sârbocroată.

Un alt termen pomenit în greaca bizantină se referă la micul animal de pădure numit *veveriță*. În anul 1400, sinodul patriarhal tranșa un litigiu între doi demnitari imperiali din Constantinopol care avuseseră asocieri de afaceri – și în Bizanț dregătorii se ocupau de afaceri – încât, înainte de moarte, unul din ei îi încredințase celuilalt „blănuri de *veveriță* din Vlahia” (*gounas ververitzas apo tes Blachias*)¹¹, această Vlahie fiind probabil cea thessalioță, întrucât pentru Țara Românească se încetățenise deja în cancelaria bizantină forma „Ungrovlahia”. Este însă adevărat faptul că pentru aceasta din urmă textele narrative din veacul al XV-lea folosesc adesea forma „Blachia”. Aceste considerații trebuie văzute însă ca secundare, pe dată ce cuvântul „veveriță” există până azi în limba română.

Mult mai important e însă termenul de substrat *moșteniți*, prezent în documente grecești din veacul al XII-lea până în cel de-al XIV-lea, ultimul caz chiar într-un act grecesc al lui Stefan Dušan. Două veacuri mai înainte, un inventar de proprietăți (*praktikon paradoseos*) acordate mănăstirii cu statut de samovlastie (*autodespoton kai autexousion kai eleutheron*), practică obișnuită mai târziu pentru viața monahală din Țara Românească, *Theotokos Eleousa* (Maica Domnului cea Milostivă) de lângă orașul Strumitza (azi în Macedonia, fostă republică iugoslavă), menționa, între posesiunile recunoscute zisei mănăstiri de către împăratul Manuel Comnenul în 1152, „domeniul numit Moșteniți” (*zeugelation, etoi metochion tes mones... to eponomazomenon Mostenitza*)¹², nume ce se repetă apoi sub forma

tes *Mostenitzes*. Variantele date de către editor la „variae lectiones“, ca și în textele de mai târziu, *Mostenitz* și chiar *Mostenitzi*, se învârtesc în jurul aceleiași termen al limbii române, legat tocmai de posesiunea asupra pământului și mai ales de transmiterea ereditară a bunurilor. Antroponimia și toponimia pe care aceleași documente o transmit confirmă o terminologie sud-slavă, dar și romanică (*Lazaros, Tzernos, Beales, Georgios ho Serbos, Nikolitze, Kristovitzes, Verbitzes, Toplitzes, Voulkovou*, dar și *Voulkovia*, în sfârșit *Kampos*). Textul mai vorbește și de vlahii redevabili mănăstirii (*hoi hypochreoi blachoi*)¹³.

Pentru a reveni la termenii comuni, editorul textului, Louis Petit, remarca și cuvântul *tzinotheka*, adică un loc închis unde se țineau lucruri prețioase ale mănăstirii, noțiune hibridă între grecescul *theke*, prezent și în neologisme românești de genul „cartotecă, pinacotecă“ etc., și bulgarul *cjano*, adică „de pret, prețios“. Petit făcea și o remarcă de ordin dialectal, anume că, la data când era editat textul, adică prin anul 1900, în regiunea Plovdiv și altele din partea sudică a Bulgariei se pronunța *cino* în loc de *cjano*¹⁴.

În partea finală a acestei comunicări, ne vom opri asupra unui cuvânt ieșit azi din uzul limbii noastre, dar atestat în româna din perioada medievală.

Este vorba de *filtă*, cu sensul de „scriere cifrată, cifru“, ultimul termen fiind modern și preluat dintr-o limbă apuseană (de la germanul „Ziffer“). Obiceiul de a se trimite mesaje cifrate, ca să nu poată fi înțelese în caz că ar cădea în mâini neprietene, eventualitate adeseori prezentă în nesiguranța lumii medievale, este mai vechi. Efectuând o vizită în Ungaria, împăratul bizantin Ioan al VIII-lea revenea la Constantinopol prin Chilia, după ce în prealabil trimisese în capitală o scrisoare cifrată (*pittakion hypheilton*)¹⁵.

Încă din veacul al XVI-lea, când Evstatie de la Putna redacta în mod cifrat un colofon în limba slavă, prin care și semna Cartea de cântări bisericești, monahul sublinia priceperea sa nu numai în gramatică, ci și în „filte“. Semnalat și în Dicționare ale limbii române din anii '30 ai veacului ce stă să se încheie, termenul este bine studiat astăzi, în special Emil Vârtosu adunând multe exemple din veacurile al XVI-lea până în cel de-al XIX-lea, care-i atestă prezența relativ frecventă în limba română a perioadei respective: „Aici s-au scris tălcu în filtă“ la un copist din veacul al XVIII-lea, după ce în 1708 moldoveanul Gh. Talpeș preciza a fi scris „în hiltă“, adică în criptograme, forma „hiltă“ fiind întâlnită și la Dosoftei, în veacul al XVII-lea. ba chiar în 1840 (una din ultimele atestări), un monah moldovean scria tot „în filtă“, adică în cifru¹⁶. Cuvântului i s-au dat diverse explicații, dar Petre Ș. Năsturel a considerat derivarea lui din bizantinul *hypheilton*, întâlnit în textul lui Sphrantzes, drept cea mai probabilă¹⁷.

Etimologia termenului grecesc e relativ ușor de explicat, dar nu are altă atestare în greaca bizantină, în afara celei din Sphrantzes, care reprezintă deci un *hapax*, dar este relativ des întâlnit în texte românești medievale, ceea ce denotă încă o dată pătrunderea lui din greaca bizantină, preluarea probabilă fiind prin filieră slavă. Oricum, cuvântul a fost adoptat și uzitat în limba română, fără a exista dovezi în sprijinul prezenței sale în greaca din perioada turcocratiei. Nu știu nici dacă în alte limbi a avut circulație, cum a avut în cazul slavonei românești.

Pentru greaca din perioada turcocratiei am întâlnit însă un singur exemplu, neobservat până în prezent, în manuscrisul grecesc nr. 386 al Bibliotecii Academiei

din București, a cărui însemnătate a fost observată pentru prima oară în istoriografia noastră de către Demosthene Russo, într-o recenzie făcută Catalogului întocmit de către C. Litzica¹⁸.

Ocupându-mă de literatura oraculară, am ajuns și la acest text manuscris care conține Oracolul lui Paisios Ligardis, personaj pe care natura sa versatilă l-a purtat din natalele insule grecești la Colegiul grecilor din Roma, apoi în Țara Românească, la Constantinopol și în sfârșit în Rusia, unde l-a găsit într-un târziu moartea. Schimbându-și permanent stăpânii și ideile, singurul său atașament constant a fost banul. Trecerea sa prin teritoriul românesc, unde a fost profesor la Școala greacă și latină de la Târgoviște în vremea lui Matei Basarab, a lăsat urme în lungul său text oracular, care înregistrează o foarte interesantă povestire privind originea corbului din stema Țării Românești și a casei Corvineștilor¹⁹.

Nu despre acest fapt este însă vorba aici, ci despre referirea pe care, într-o înseriere de episoade istorice bizantine legate de luptele purtate cu arabii pentru stăpânirea Cretei, o face la strădaniile turcilor otomani din vremea sa de a cuceri aceeași insulă. Narând luptele bizantino-arabe din secolele IX-X într-un mod care se apropie de „Chronicum Maius” al lui Macarie Melissenos, care trăise înaintea lui, în veacul al XVI-lea, Ligardis e foarte încântat să constate că prima reușită a sultanului Ibrahim I (1640-1648) asupra Cretei din anul 1644 a fost ulterior anihilată de flota venețiană, tratată de el ca fiind flota europeană, considerând că literele *E*, *P* și *Π* de pe vasele venețiene înseamnă Europa, faptul vrând să spună că Europa va împlini și desăvârși totul, acelea fiind „litere cifrate sau, ca să spun mai bine, litere de împăcare, adică trimise ca de la prieten la prieten” (*grammata philta, e na eipo kalletera, philiotika, pros philon apo philou pempomena*)²⁰. Etimologia dată de Ligardis termenului este cu totul alta decât cea care reiese din textul lui Sphrantzes și care nu are nici o legătură cu *philos* ori *philia*. Cu siguranță, autorul a întâlnit termenul pe teritoriul românesc, de unde îl readucea în lumea literelor grecești, intuind că tot acolo îi era și originea.

*

Exemplele surprinse în textul de mai sus pun în lumină, dacă nu bogăția, cel puțin interesul și importanța subiectului abordat. Atât bulgarii, cât și românii s-au plămădit în vecinătatea nemijlocită a Bizanțului, ba chiar sub puterea impactului, modelator în multe privințe, al acestuia. Se poate chiar afirma că pentru bulgari acest impact a fost mai puternic decât pentru români, întrucât la aceștia din urmă el nu a fost totdeauna la fel de direct ca în cazul bulgarilor, la români întâlnindu-ne cu multe situații de mediere sud-slavă. Cu toate acestea, problemele de metodă sunt mult mai complicate pentru studiul cuvintelor românești decât pentru acela al cuvintelor bulgare întâlnite în textele grecești.

Pentru termenii românești, dificultatea de abordare a lor provine dintr-o origine romană comună Bizanțului și limbii române. Deși situată pe paliere diferite – politic în cazul Bizanțului, etno-lingvistic în cel românesc – această origine comună a lăsat atât românilor limba de origine latină, cât și bizantinilor, care s-au considerat aproape fără excepție drept romei (adică romani, în calitate de moștenitori direcți ai Imperiului Roman), un număr considerabil de expresii și mai ales de cuvinte latine, în special în domeniul juridic, militar, precum și în ceremonial,

ori în cadrul elementelor de civilizație urbană. Se impune deci necesitatea absolută de a face o distincție netă între *latinisme* și *românisme* în textele bizantine sau neogrecești, inclusiv în cazul antroponimelor sau toponimelor de genul *Sabulente Kanalion*, *Kalvomuntis* sau *Kimbalongos*, cu o atenție specială asupra termenilor comuni, cum ar fi *komenton* sau *konventon*, ambele forme desemnând termenul latin din care ar fi derivat românescul „cuvânt”. În *Cronica Moreei* apare chiar și verbul „kuventiazo”, sau substantivul „skamni”, echivalentul românescului „scaun”. În aceeași ordine de idei, ne propunem ca într-un studiu aparte să punem în evidență legătura strânsă dintre bizantinul *chosiaris*, *chonsarios* și românescul „hânsar”.

În sfârșit, se cuvine semnalat faptul că textele neogrecești redactate pe teritoriul românesc mai ales în perioada fanariotă conțin o serie de românisme ca *domna*, *tzara* ori *mosia*, pentru „doamnă”, „țară” ori „moșie”. Sunt numai câteva considerații care ilustrează atât importanța, cât și posibilitatea de abordare a acestui subiect, fără riscul de a cădea în felurite alte capcane.

Note

1. Cf. *Fontes Historiae Daco-Romanae* (=FHDR), vol. III, publicat de Al. Elian și N.Ș. Tanașoca, București, Ed. Academiei, 1975, p. 518-523, aici p. 519.
2. Ioakeim Iberitou, *Ioannou Staurakiou Logos eis ta thaumata tou Hagiou Demetriou*, „Makedonika”, I, 1940, p. 324-376, aici p. 370, r. 32-33.
3. Sophronios Eustratiades, *Ioannes ho Koukouzeles, ho maistor, kai ho chronos tes akmes autou*, „Epeteris Hetairias Byzantinon Spoudon” (=EEBS), XIV, 1938, p. 3-86, aici p. 5.
4. Kekaumenos, „Sfaturi și povestiri”, ed. din FHDR, vol. III, p. 21 (*hothen kai hoi boulgaroi ton plousion bogaton legousi, hoper deloi theoeide*).
5. FHDR, vol. IV, București, 1982, p. 84, r. 1 (*eryphes katastroma to legomenon barbarikos tzergan*).
6. D. Russo, *Studii istorice greco-romane*, Opere postume, vol. I, București, 1939, p. 172.
7. *Ibidem*, p. 175.
8. Louis Petit, *Bibliographie des Acolouthies grecques*, Bruxelles, 1926, p. 68-69 și 154 (cf. D. Russo, *op. cit.*, vol. I, p. 175, nr. 3).
9. Centrul „Ivan Dujčev” (Sofia), cod. gr. 95, p. 67-68.
10. Același ms., p. 69.
11. FHDR, vol. IV, p. 262.
12. L. Petit, *Le monastère de Notre Dame de Pitié en Macédoine*, „Izvestija Russkogo Arheologičeskogo Instituta v Konstantinopole” (=IRAİK), VI, 1900, p. 1-153, aici p. 38, r. 8-10 („variae lectiones” de la p. 38 dau ca variante fonemele *Mostenitz* și *Mostenitzi*, iar la p. 40, r. 13, se repetă forma *tes Mostenitzes*).
13. Pentru numele proprii exemplificate, v. *Ibidem*, p. 38-43. Formula *prophasei hypochrëon Blachon* se află la p. 124, r. 15.
14. *Ibidem*, p. 134.

15. Sau *charti to hypheilton*, pe care istoricul Sphrantzes, atunci dregător imperial, cunoscând cheia cifrului, l-a citit (Sphrantzes, *Memorii, 1401-1477*, ed. V. Grecu, București, 1966, p. 15, r. 28 și, resp., p. 17, r. 4 și urm.).
16. E. Vărtosu, *Din criptografia românească*, „Studii teologice”, seria a II-a, XVIII, București, 1966, p. 262 și urm.
17. P.Ș. Năsturel, *Slavo-roumaină fîltă < grec byzantin hypheilton, -écriture chiffrée-*, RESEE V, 1967, 3-4, p. 561-566, aici p. 565.
18. D. Russo, *Studii și critice*, București, 1910, p. 92 și urm.
19. *Ibidem*, p. 96-97.
20. Codex Bucarestiensis Graecus 386 (=C. Litzica, *Catalogul Manuscrisurilor grecești*, București, 1909, nr. 4), p. 230, r. 17-18.